

УДК 94:271.2(477)«1620/162»

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ.
ПРОМОСКОВСЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ
ЦЕРКОВНИХ ПРАВОСЛАВНИХ ДІЯЧІВ
20-Х РР. XVII СТ.**

**THE PECULIARITIES OF FORMATION OF
THE ORTHODOX CHURCH FIGURES' PRO-
MOSCOW ORIENTATION IN THE 1620S**

Візер С. О.,

кандидат історичних наук, доцент,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
e-mail: vizer.svitlana@gmail.com

Коростельова А. С.,

студентка історичного факультету,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
e-mail: 17if.a.korosteliova@std.npu.edu.ua

Wieser S. O.,

Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor, National Pedagogical University
them. M. P. Drahomanov (Ukraine, Kiev),
e-mail: vizer.svitlana@gmail.com

Korostelova A. S.,

student of the historical faculty,
National Pedagogical University
them. M. P. Drahomanov (Ukraine, Kiev),
e-mail: 17if.a.korosteliova@std.npu.edu.ua

*Проаналізовано особливості світосприйняття
руського народу 20-х рр. XVII ст. в системі Речі
Посполитої відносно політичних, релігійних та со-
ціокультурних реалій.*

*Висвітлено генезис, передумови та процес ста-
новлення промосковської орієнтації серед пред-
ставників вищої церковної православної ієрархії.*

Ключові слова: православна церква, світоба-
чення, ідеологія, греко-католицька церква, Москов-
ський патріархат.

*The article analyzes political, religious and socio-
cultural peculiarities of the worldwide of the Ukrai-
nian Orthodox society in the Polish-Lithuanian Com-
monwealth in the 1620s.*

*Particular attention is focused on elucidating the
genesis, preconditions and process of the assertion of
the Orthodox Church hierarchy's pro-Moscow orien-
tation.*

Keywords: the Orthodox Church, worldwide, the
ideology, the Greek Catholic Church, Moscow Patri-
archate.

Релігійна сфера завжди мала і має важливе
значення в розвитку суспільства. Особливого
звучання питання релігії набувають в умовах
міжконфесійних конфронтацій, що виникають
в середині держави. Тому конфесійна пробле-
ма стала однією із визначальних для україн-
ських земель першої половини XVII ст. Неви-

знання православної церкви в Речі Посполитій
привело до пошуку православними інтелекту-
алами нових вимірів розвитку міжконфесій-
них проблем та можливості отримання іншо-
го церковного протекторату. Тому завданням
даної наукової розвідки є з'ясування причин
та передумов становлення промосковського
вектору поглядів серед представників вищої
церковної православної ієрархії.

Дана проблема частково розглядалась в
сучасній історіографії в рамках дослідження
особливостей світосприйняття суспільства
XVII ст. в працях Н. Яковенко [10], І. Шевчен-
ка [9], С. Візер [2] та Б. Флорі [8]. Питання
ставлення руського народу до Московії висвіт-
лив С. Савченко [5], а дослідники П. Сас [6] та
М. Степанов [7] охарактеризували специфіку
поглядів серед представників руської право-
славної церкви. Джерельною базою даної ро-
боти стали документи XVI – XVII ст., опублі-
ковані в збірниках під редакцією Є. Гриніва
[1], М. Довбищенка [3] та В. Шинкарука [4].

Ситуація навколо православної церкви
в системі Речі Посполитої в перших десяти-
літтях XVII ст. залишалася досить складною.
Після Берестейської унії елітарні представни-
ки православної церкви намагались відновити
позиції своєї інституції. Вагомим стало висвя-
чення православної ієрархії у 1620 р., а чільне
місце в цьому процесі зайняв нововисвячений
митрополит – Йов Борецький.

Прагнучи легітимізувати православ'я в
Речі Посполитій у своїй «Протестації» від
1621 р. київський митрополит, звертаючись
до польського короля, виправдовував церкву
східного обряду. Й. Борецький наголошував
на неправомірних діях уніатів на чолі з Йосо-
фом Рутським, котрі «фальшиво оскаржують
і оскаржили перед найяснішим королем» пра-
вославному паству. Таким чином, погіршувалося
становище християнства руського народу в
Речі Посполитій в цілому [4, с. 314].

Очевидно, що такі заклики не були перекон-
ливими для невіртерпимого Сигізмунда III.
До того ж великий вплив на нього справляли
дії папських представників, котрі отримували
інструкції особисто від Папи з вимогою
окатоличення руського народу та насадження
унії [1, с. 227-228]. Проте, певні шанси на до-
сягнення компромісу в церковному питанні
шляхом переговорів з польським королем все
ж існували. Так, Б. Флорія акцентує увагу на
тому, що серед руського населення на почат-
ку 20-х рр. XVII ст. велася розмова про зго-
ду Сигізмунда III «розпечатати» православні
церкви. Головною умовою такої поступки
була допомога козацького війська у боротьбі зі
шведами [8, с. 129].

Дійсно, незважаючи на подальше посилен-
ня православно-унійної конфронтації, спроби
врегулювання міжконфесійних відносин, вна-
слідок надання поступок православ'ю, знахо-
дили своє відображення в політиці польського

уряду. Однак, такі заходи влада Речі Посполитої готова була здійснювати лише тоді, коли мала власні інтереси. Так, під час війни з османами в 1620-1621 рр. польський король, розуміючи необхідність допомоги козаків, обіцяв останнім впровадити певні послаблення для православної церкви в системі Речі Посполитої. Перемога польсько-козацького війська над турками в Хотинській кампанії 1621 р. сприяла покращенню релігійної ситуації в країні. Більш того, сейм 1623 р., незважаючи на релігійні суперечки, що виникали під час переговорів, прийняв рішення про створення комісії з метою врегулювання православно-уніатських відносин. На чолі такої комісії мав стати польський примас Гембицький.

Паралельно з цим активну політику примирення проводив і особито київський митрополит Йов Борецький разом зі своїм сподвижником Мелетієм Смотрицьким. Так, у 1623-1624 рр. Київ став центром переговорного процесу про об'єднання двох церков під юрисдикцією Київського патріархату [1, с. 303].

Проте, незважаючи на ці заходи, конфронтація продовжувалася. Всі сподівання на покращення становища руського віросповідання в Речі Посполитій знівельовалися внаслідок вбивства у 1623 р. Йосафата Кунцевича, представника греко-католицької церковної інституції. Саме тоді і почала утверджуватись думка про можливість налагодження співпраці з московським царем, чому сприяли і особливості світобачення тодішнього суспільства.

Одним із проявів протистояння між православними і уніатами першої половини XVII ст. стала полемічна література, аналіз якої дозволяє виокремити головні складові доктрини православних. Насамперед, православні полемісти намагалися довести несхожість руського народу з поляками, з якими ототожнювали своїх опонентів уніатів та католиків. В результаті цього з'явилися ідеї про певні спільні риси з московитами.

Взагалі для руського населення Речі Посполитої сам термін «Москва» впродовж сторічч ототожнювався з чимось далеким, невідомим та диким. Співставлення московитів та народу «руського», як наголосив С. Савченко, починає простежуватися лише в перших десятиріччях XVII ст. саме на сторінках полемічної літератури [5, с. 297]. Найяскравішим прикладом може слугувати «Палінодія» Захарії Копистенського, де вже чітко відображені промосковські настрої, а також підкреслена ідея єдності церков московської та «руської».

Таким чином, необхідно з'ясувати, які тенденції домінували в світобаченні представників православного обряду того часу і які саме «схожості» з московитами були виокремлені.

В цілому, світосприйняття людей наприкінці XVI – першої половини XVII ст. були притаманні есхатологічні настрої. В свій час ще Герасим Смотрицький розділив суспіль-

ство на «невірних», «противірних» та, власне, «правовірних», створивши таким чином певну церковну стратифікацію. До першої групи відносилися євреї, турки та татари, до другої – католики, еретики і згодом уніати [7, с. 246]. Очевидно, що ототожнення руським полемістом поняття «правовірний» з православ'ям мало підкреслювати догматичну правоту останніх. Сама ж думка про те, що «противірні» католики втрутилися до справ ортодоксальної церкви, впровадивши унію, справляла на носіїв руської віри велике враження.

С. Савченко вважає, що саме антиправославні заходи польського уряду стали каталізатором того, що серед руського населення почали набувати широкого поширення сакральні мотиви щодо священних «пророцтв». Згідно з ними цар істинної віри врятує людство від ересі напередодні Судного дня. Оскільки для ортодоксального православ'я саме християнство східного типу було догматичним та істинним, цим Месією мав стати представник та оборонець православ'я. Для православних полемістів 20-х рр. XVII ст. все частіше таким захисником починає виступати саме московський цар. Характерним є й те, що перебування руського народу під юрисдикцією Речі Посполитою ототожнювалося з «египетською неволею», а рятівником виступав Мойсей в особі московського царя [5, с. 290]. Більш того, в уяві руського народу новообраний цар Михайло Федорович, незважаючи на приналежність до іншої династії, був нащадком Володимира Хрестителя. Оскільки гілка Романових була похідною від Рюриковичів, це ще більше ідеалізувало московського монарха. Таким чином, з одного боку поглиблювалась теза про те, що православна українська еліта XVI – XVII ст. чітко пов'язувала себе зі спадщиною Київської Русі, причому як культурною, так і історичною [2, с. 57]. Проте з іншого – формувалась нова візія московського правителя, захисника православного люду.

Аналізуючи тяглість та нерозривність впливу Київської Русі на життя руського народу, Н. Яковенко стверджує, що у першій половині XVII ст. існувало поняття «правильної» влади. Так, вона могла відобразитися в одному з трьох принципів: у верховенстві Руської церкви, а також православної ієрархії; у народоправстві шляхетського типу, яке проголошувала Люблінська унія та, нарешті, в авторитеті княжих родів руського походження [10, с. 397-398].

Зрозуміло, що в системі Речі Посполитої ці принципи не набули чинності та не отримали належного схвалення уряду. Руська церква залишалася поза законом, а нововисвячена православна ієрархія не визнавалася. Зрештою, й ідея «руського народу», яку пропагував Йов Борецький та його прибічники з метою легітимізації православного населення в державі, завдала невдачі через прокатолицьку та нетоле-

рантну політику Сигізмунда III. Щодо третього принципу – в тодішніх річпосполитських реаліях знайти підтримку серед представників княжих родів вже було неможливим. Адже в досліджуваний час православна церква втратила більшість своїх патронів з аристократичних родів. Це було обумовлено і вимиранням кількох потужних княжих родин, і релігійною конверсією інших. Таким чином, ті поняття, які руський народ вкладав в розуміння «правильної» влади, не спрацювали в системі Речі Посполитої, проте цілком могли знайти своє відображення під церковним протекторатом Московського царства. В результаті православне населення Речі Посполитої могло отримати і верховенство православної церкви, і князя-оборонця старокиївського роду в особі царя.

Яскравим прикладом формування промосковських тенденцій стали листи православних ієрархів до Москви. Одним із найпалкіших промоутерів цього напрямку став владика Ісає Копинський, що почав своє листування з московським патріархом ще у 1622 р., звертаючись до останнього як до патріарха «Великої і Малої Русі». Головною тезою, яку проводив І. Копинський, стало жалюгідне становище православної церкви на українських теренах, гоніння, що їх проводив польський уряд, та необхідність надання допомоги московським царем [1, с. 232]. Київський митрополит Йов Борецький звернувся до московського патріарха в 1624 р., коли становище православних в Речі Посполитій різко погіршилось після вбивства Йосафата Кунцевича. Йов Борецький наголошував на єдності руського народу з московитами і, як зауважив С. Савченко, іменував українців молодшими братами росіян [5, с. 290].

Одним із головних завдань Борецького було домогтися легалізації православних владик, висвячених 1620 р. В Речі Посполитій добитись цього не вдавалось, тому митрополит теж зробив ставку на Московію. Звертаючись до московського патріарха Філарета, він підкреслював, що вони обоє отримали висвячення від єрусалимського патріарха Феофана. Це автоматично мало узаконити київського митрополита в очах московського царя, а отже і надати право на русько-московську церковну «співпрацю». Статус київських ієрархів ще більше підносилося завдяки «єрусалимській» ідеї, яка характеризувала Київ як «Богохранимий Град» та «Другий Єрусалим» [6, с. 259]. Таке твердження певним чином протиставлялося московській тезі «Москва – Третій Рим» і ще більше підвищувало статус Києва, але в той же час обґрунтовувало «східний» вектор української церковної політики руської православної церкви.

Отже, промосковська орієнтація руських церковних діячів певною мірою була обумовлена політикою Речі Посполитої по відношенню до православної церкви. Неможливість

покращити становище християнства східного обряду в прокатолицькій країні та православно-унійні конфронтації змусили представників православної ієрархії шукати підтримки у московського царя. До того ж, велику роль відігравали особливості світобачення руського народу, які ґрунтувалися на есхатологічних засадах. Очевидно, що такі спроби порозумітися з боку руської православної ієрархії викликали зацікавленість в Москві, однак, незважаючи на це, цар мусив проводити обережну зовнішню політику. Власне, погіршення відносин з Річчю Посполитою було не вигідним і небезпечним для нової династії, яка ще не встигла укріпитися і будь-якої миті могла знову канути в чергову «смуту». Тож, зближення московської церкви з нововисвяченою православною ієрархією виявилося неможливим в реаліях того часу. Зрештою, внаслідок толерантної політики наступного польського короля Владислава IV, відображенням якої стало прийняття «Пунктів про заспокоєння народу руського», представники вищої православної ієрархії відійшли від промосковської орієнтації. А раціоналізація світобачення в 30-х рр. XVII ст., внаслідок поширення схоластичних засад, надала змогу пристосуватися до системи Речі Посполитої.

Список використаних джерел

1. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): Зб. док. і матеріалів / АН УРСР. Ін-т суспільних наук та ін.: упоряд. Є. А. Гринів та ін.; редкол.: Є. А. Гринів та ін. – К.: Наукова думка, 1988. – 288 с.
2. Візер С. Теоретичне обґрунтування права православної церкви на автокефалію в українській ідеології першої половини XVII ст. / С. О. Візер // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова / ред. В. Й. Борисенко. – К.: Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2005. – Серія 6: Історичні науки. – Вип. 2. – С. 54 – 62.
3. Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / упор. М. Довбищенко // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2001. – Т. 3. – В. 1.
4. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження / редкол. В. І. Шинкарук та ін. – К.: Наукова думка, 1988. – 568 с.
5. Савченко С. Московія очима України-Русі XVI – XVII ст. // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / відп. редактор М. Крикун. – Львів, 2006-2007. – С. 282 – 297.
6. Сас П. «Єрусалимська» ідея 1620-х років Іова Борецького // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 259 – 268.
7. Степанов М. «Єретики» і «римляни» в уявленні православних полемістів Речі Посполитої кінця XVI – початку XVII століття. // *Spheres of Culture* / Ed. By Ihor Nabytovych, 2013, Vol. 4. – С. 246 – 252.

8. Флорія Б. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в першій половині XVII століття (переклад з російської М. Боянівської) // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви у XVII столітті: матеріали Четвертих «Берестейських читань», Львів, Луцьк, Київ, 2-6 жовтня 1995 р. / за ред. о. Б. Гудзяка, співред. О. Турія. – Львів: Видавництво Інституту Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1997. – С. 125 – 147.

9. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси і історії культури до початку XVIII століття / авторизований переклад з англійської М. Габлевич. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001.

10. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – К.: Laurus, 2012. – 472 с.

10. Jakovenko N. Dzerkala identichnosti. Doslidzhennja z istorii` ujavlen` ta idej v Ukrai`ni XVI – pochatku XVIII stolittja. – K.: Laurus, 2012. – 472 s.

References

1. Borot`ba Pivdenno-Zahidnoi` Rusi i Ukrai`ni proti ekspansii` Vatikana ta unii` (X – pochatok XVII st.): Zb. dok. i materialiv / AN URSS. In-t suspil`nih nauk ta in.: uporjad. Je. A. Griniv ta in.; redkol.: Je. A. Griniv ta in. – K.: Naukova dumka, 1988. – 288 s.

2. Vizer S. Teoretichne obhruntuvannja prava pravoslavnoi` cerkvi na avtokefaliju v ukraїns`kij ideologii` pershoi` polovini XVII st. / S. O. Vizer // Naukovij chasopis Nacional`nogo pedagogichnogo universitetu im. M. P. Dragomanova / red. V. J. Borisenko. – K.: NPU, 2005. – Serija 6: Istorichni nauki, Vip. 2. – S. 54 – 62.

3. Dokumenti do istorii` unii` na Volini ta Kii` vshhini kincja XVI – pershoi` polovini XVII st. / upor. M. Dovbishhenko // Pam`jatki: arheografichnij shhorichnik. – K., 2001. – T.3. – V.1.

4. Pam`jatki brats`kih shkil na Ukrai`ni (kinec` XVI – pochatok XVIII st.): Teksti i doslidzhennja / redkol.: V. I. Shinkaruk ta in. – K.: Naukova dumka, 1988. – 568 s.

5. Savchenko S. Moskovija ochima Ukrai`ni-Rusi XVI – XVII st. // Confraternitas. Juvilejnij zbirnik na poshanu Jaroslava Isajejvicha / vidp. redaktor M. Krikun. - L`viv, 2006-2007. – S. 282-297.

6. Sas P. «Jerusalims`ka» ideja 1620-h rokiv Iova Borec`kogo // Ukrai`na kriz` viki: Zbirnik naukovih prac` na poshanu akademika NAN Ukrai`ni profesora Valerija Smolija. – K.: Institut istorii` Ukrai`ni NAN Ukrai`ni, 2010. – S. 259 – 268.

7. Stepanov M. «Jeretiki» i «rimljani» v ujavlenni pravoslavnih polemistiv Rechi Pospolitoi` kincja XVI – pochatku XVII stolittja. // Spheres of Culture / Ed. By Ihor Nabytovych, 2013, Vol. 4. – S. 246 – 252.

8. Florja B. Nacional`no-konfesijna svidomist` naseleennja Shidnoi` Ukrai`ni v pershij polovini XVII stolittja (pereklad z rosij`s`koї M. Bojanivs`koi`) // Berestejs`ka unija ta vnutrishnje zhittja Cerkvi u XVII stolitti: materialy Chetvertih «Berestejs`kih chitan`», L`viv, Luc`k, Kii`v, 2-6 zhovtnja 1995 r. / za red. o. B. Hudzjaka, spivred. O. Turija. – L`viv: Vidavnic`vo Institutu Istorii` Cerkvi L`vivs`koi` Bogoslovs`koi` Akademii`, 1997. – S. 125 – 147.

9. Shevchenko I. Ukrai`na mizh Shodom i Zahodom. Narisi i istorii` kul`turi do pochatku XVIII stolittja / avtorizovaniy pereklad z anglijs`koi` M Gablevich. - L`viv: Institut Istorii` Cerkvi L`vivs`koi` Bogoslovs`koi` Akademii`, 2001.